

Molnár Zsolt és Molnárné Czeglédi Cecília :

A teremtő magyar nyelv és tanítása

Negyedik rész: A képzők és a szóképzés¹

A sorozat első részében általánosságban áttekintettük a magyar nyelv lényegét, a szóbokrok gyökökből, képzők segítségével való létrehozását. Most mélyebben megvizsgáljuk a szóképzési eljárást.

A magyar nyelv képzői

A magyar ragasztó nyelv. A jelentést nagymértékben a képzők gyökökhöz való ragasztásával hozza létre.

A **képzők** többletjelentést adnak a kiinduló gyökhöz, szóhoz, jelentését megváltoztatják, módosítják. A gyökhöz, törzshöz több képző illeszthető szépen sorban, egymás után. Nagyon gyakran 5-6-7 hosszú, vagy még hosszabb képzési lánc építhető. A képzők halmaza kb. 28-30 elemi képzőből áll. Megkülönböztetünk majdnem száz összetett képzőt is, de igazából ezek is elemi képzőkből állnak, azok jelentik az alapot.

Szóképzés: A szóteremtési folyamatban a kiinduló gyök az alap, a kezdőpont, a „petesejt”, a képzők pedig - a tetterő hordozóiként -, megtermékenyítik azt. Feladatuk az új szavak létrehozása, ezt szemléletesen mutatja nevük is.

Szóképzéskor a gyökből indulunk ki, belőle a képzők segítségével nagyon sok összefüggő szót tudunk építeni. Ezek a - jelentésükben is összefüggő - szavak hálózatot alkotnak, ezt szóbokornak hívjuk.

A **szóbokor** egymással értelmileg és alakilag szervesen összefüggő szavak halmaza, melyben minden szó a szóbokor alapgyökére épül. Ez az építkező, teremtő eljárás a képzőkre vonatkozó képzési szabályok szerint folyik. A szóbokrok felépítése nagyon következetes és rendszerezett. A gyökhöz először csak egy képzőt ragasztunk. Sok lehetőségünk van, a képzők teljes halmazából választhatunk. Következő szinten egy új képzőt illesztünk a korábban létrehozott gyök + képző együtteshez, megint a képzők teljes halmazából választhatunk. Általában a megelőzőtől különböző képzőt használunk, de néha előfordul, hogy az előzővel megegyezőt választjuk újra. Addig folytatjuk ezt a képzési folyamatot, ameddig akarjuk, illetve ameddig szükséges. Gyakorlatban nem építünk nagyon-nagyon hosszú képzési láncot, megállunk, amikor úgy gondoljuk, érezzük, hogy a szó már megfelelő mélyen és pontosan kifejezi azt, amit szeretnénk mondani. Sok esetben 2-3 lépés elég, de gyakran többre van szükség, 8-9 szint a gyakorlatban nagyon ritka.

A képzők rendszere

A képzőket jelentésképző feladatkörük szerint csoportosítjuk. Három fő- és néhány alcsoportba osztottuk őket, (a Czuczor-Fogarasi osztályozásból kiindulva, de azt kissé megváltoztatva):

A **rámutató képzők** feladata a dolgokra való rámutatás, kijelöli, hogy „ez, meg ez”, vagy „ilyen, meg ilyen”.

I: nagyon közelre mutat, (ide). (Emiatt a kicsiség, gyors mozgás kifejezője is.)

E: közelre mutat, (ez).

A: kissé távolra mutat, (az).

Ó, Ő: távolra mutat, (ott).

Ú, Ű: nagyon távolra mutat, (túl).

¹ A szerzők honlapja: <http://www.tisztamagyar nyelv.hu/>

(Nem jeleztük külön az esetleges rövid-hosszú lehetőséget, pl. I-Í, de beleértjük mindebbe.)

V: elvégzett, végrehajtott dolgokra mutat (bevégzettség).

F: elvégzett, végrehajtott dolgokra mutat (bevégzettség).

B: kiterjedt, belülről bővült dolgokra mutat.

P: kiterjedt, belülről bővült dolgokra mutat.

M: kiterjedt, megtestesült dolgokra mutat (kiterjedtség, megtestesülés).

J: közelséget, mozgékonyt mutat, hasonlóan az I-hez.

Tettképzők tevékenységet képeznek. Általában a tevés, cselekvés, (+ létezés, történés) vagy folyamánként a megtetttség, elvégzettség, vagy a cselekvés, történés eredményének fogalmát oltják az illető gyökbe, törzsbe. Alapvetően igéket képeznek, de folyamánként főnevet is, mint az elvégzett tevékenység alanya, tárgya, eredménye.

T: erős, hatályos tett, másokra való ráhatás, műveltetés.

D: középerős tett, önmagunkra való hatás.

N: növekedés, mozzanatosság.

Folyamat-, ismétlésképzők ("Tettképzők" alcsoportja):

Folyamatképző:

L: folyamat, mozgás, létezés.

Ismétlésképző:

R: ismétlés, erő, forgás, pörgés.

Leszármaztatott tettképzők:

Ty: ható cselekvést végző dolog, személy, vagy ilyen tevékenység tárgya, eredménye (T lágyításából)

Gy: önható cselekvést végző dolog, személy, vagy ilyen tevékenység tárgya, eredménye (D lágyításából).

Ny: növekedő dolog, személy, vagy ilyen tevékenység tárgya, eredménye (N lágyításából).

Ly: folyamatban lévő, vagy folyamatos cselekvést végző dolog, személy, vagy ilyen tevékenység tárgya, eredménye (L lágyításából).

Egyéb, még ide is tartozó képző: Z, G (lásd később).

Gyakorító és összekötő képzők:

Összekötő képzők:

Sz: huzamosság (főleg főnevet képez, de néhány igét is).

Z: huzamosság (főleg igeképző).

S: összekapcsolás.

Zs: összekapcsolás (ritka képző).

Gyakorító képzők:

G: gyakoriság, sokasítás (főleg igeképző).

K: gyakoriság, sokasítás (főleg főnévképző).

R: ismétlés, erő, forgás, pörgés.

Egyes képzők más csoportokba is beoszthatóak, például a Z és a G képző tetteképzőnek is tekinthető, mivel tevékenységeket képeznek, Z huzamos tevékenységeket, G pedig gyakorított tevékenységeket. A R is tekinthető részben tetteképzőnek is, ismétlődő tevékenységeket is képez nagy számban.

A képzőket csoportosíthatjuk aszerint is, hogy milyen szófajt képeznek:

Igeképzők: T, D, N, G, L, Z, és részben R, Sz, ritkán S.

Főnévképzők: Ty, Gy, Ny, Ly (de tevékenység tartalommal); A/E, Ú/Ű, F, V, P, B, M, J, Sz, Cs, C, K. (Ezek elsősorban főnévképzők, ritkán mást is képeznek.)

Melléknévképzők: Ó/Ő (foly. melléknévi igenév), I, S,

Határozóképző: N.

stb.

Vannak olyan képzők is, melyeket kettő vagy több elemi képzőből állítunk össze. Példák:

Igeképzők: Ga/eT, Ko/e/öD, Ta/eT, Ha/eT, U/ÜL, stb.

Főnévképzők: Sá/éG, stb.

Határozóképzők: U/ÜL, stb.

(Néhány összetett képző esetleg gyökből származónak is tekinthető, olyan gyöknek, melyet gyakran toldalékként használunk, például: Ha/eT)

A képzők rendszere nagyon feszes, szerves rendszer, minden képzőnek megvan a maga jól meghatározott feladatköre a szavak létrehozásában. A rendszer teljes, kimerítő leírásához kérjük tanulmányozzák a magyar nyelv kincseiről írott könyvünket². Itt most csak egy kis ízelítőt tudunk bemutatni.

Nézzünk egy részt a képzőrendszerből, az igeképzőket.

Igeképzők

Az igeképzés összetett, következetes rendszer, minden igeképzőnek megvan a maga jól meghatározott, tiszta feladat- és szerepköre. Ez a feladat- és szerepkör nagyban összefügg a képző fő hangzójának jellegzetességeivel. Most csak az elemi igeképzőket vizsgáljuk meg.

T

Erős pattanó (zár) hang. A fognál képezzük, a nyelv zár a fogsorhoz, majd felpattan. Nyilvánvaló szerepe képzői feladatkörében, főleg erős, másra ráható, műveltető cselekvések képzésre szolgál, például dolgoz-tat, mos-at, okos-ít, zöld-ít, stb.

D

Közepesen erős pattanó (zár) hang. Kevésbé erős, mint a T, mivel a zöngképzés elvesz a légerőből. Ezt leszámítva ugyanúgy képezzük, mint a T-t. Képzőként szerepe egyértelmű, általában középerős, középhatályos tettek, cselekvések,

² Molnár Zsolt – Molnárné Czeglédi Cecília: A tiszta magyar nyelv kincseinek megőrzése és tanítása, Püski Kiadó, 2009.

történések képzésére használjuk. Jórészt saját magára irányuló önható, vagy szenvedő igéket képzünk vele, például mos-d(ik), für-d(ik), okos-od(ik), piros-od(ik), stb.

Összehasonlítás:

Ráható cselekvés	Önható cselekvés
mélyít	mélyed
pirosít	pirosod(ik)
szakít	szakad
lyukaszt	lyukad
dagaszt	dagad
csukat	csukód(ik)
nyittat	nyitód(ik)
tömet	tömőd(ik)

L

A nyelv peremének elülső része vagy hegye enyhén zár a fogsor mögötti ínnyel, majd rögtön felnyílik, fellebben. Puha, lágy lebbenés, libbenés, a levegő folyamatosan áramlik ki a finom oldalsó réseken. E lebbenő, folyamatos jellegzetesség miatt a L nagyon gyakran a libbenő-lebbenő mozgást, folyást, folyamatot, folyamatosságot mutatja. Mint igeképző a tevékenységek folyamatosságát fejezi ki, például fül-el, fej-el, por-ol, kez-el, stb. Ezeket a tevékenységeket folyamatosan végezzük a gyökben, törzsben jelölt dologgal: fül-el = figyel folyamatosan a fülével, fej-el = valamit tesz folyamatosan a fejével, kez-el = valami tesz a kezével, por-ol = valami tesz a porral.

Hasonlítsuk össze az eddig tárgyalt képzőket:

Ráható tevékenység	Önható tevékenység	Folyamatos tevékenység
mélyít	mélyed	mélyül
telepít	teleped(ik)	települ
tömörít	tömöröd(ik)	tömörül
elegyít	elegyedik	elegyül
penderít	pendered(ik)	penderül

Z

Huzamos (rés) hang, zöngés, a nyelv rést alkot a foggal és a fogínnnyel. Képzőként a tartós tevékenységeket, történéseket fejezi ki. Huzamos, tárgyias igéket alkot, pl. fül-ez = a fület piszkálja, húzogatja, por-oz = port ver fel, fal-az = falat készít, falat húz fel, stb.

Nagyon közel áll a L képzőhöz, de amíg a L a tiszta folyamatosságot fejezi ki, ahol a kiinduló szó a tevékenység eszköze, addig a Z a tárgyias, huzamos tevékenységet fejezi ki, ahol a kiinduló szó általában a tevékenység tárgya. Példák:

Folyamatos tevékenység	Huzamos tevékenység
fülel	fülel
fejel	fejez
vasal	vasaz
porol	poroz
zöldell	zöldez

N

Lágy zárhang, a D-hez közel, azzal egyezően képezzük, annyi többlettel, hogy még egy kis levegőt kiengedünk az orrüregén keresztül, ami tovább csökkenti a légerőt. Nem élesen felpattan, hanem inkább lágyan felnyílik, "feloldódik". Mint igekezítő a mozzanatos igeiket képzik, pl. kopp-an = egy „kopp” hangot ad, dobb-an = egy „dob” hangot ad, dörr-en = egy „dörr” hangot ad, stb. Érdekes összevetni a gyakoriság-igékkel, pl. kop-og, dob-og, dör-ög, stb.

G

A torokban képezzük, zöngés, pattanó (zár) hang. Mint igekezítő a gyakorított igeiket képzik, például: kop-og = több „kopp” hangot ad, dob-og = több „dob” hangot ad, dör-ög = több „dör” hangot ad, stb. Vesd össze a mozzanatos igékkel: kopp-an, dobb-an, dörr-en, etc.

A N és G képzőt nagyon gyakran használjuk a hangutánzó és természetutánzó gyökök esetén, a fenti jellegnek megfelelően. Példák:

Mozzanatos tevékenység	Gyakorított tevékenység
koppan	kopog
dobban	dobog
dörren	dörög
libeg	libog
billen	billeg
csillan	csillog

A fenti hat képző tekinthető a magyar nyelv alapvető igekezítőjének. Fő feladatuk az igeik létrehozása, legnagyobb arányban (vagy szinte mindig) azt képeznek. Kivételesen más szófajt is létrehozhatnak, de ez ritka. Ha többet szeretne valaki megtudni minderről, kérjük könyvünkben³ olvassa el a rájuk vonatkozó részt.

Vannak más képzők is, melyeknek van – egyéb képzési feladatuk mellett – igekezítői szerepük is. Például R és Sz.

R

A nyelv zár a fogsor mögötti ínnyel, majd felpattan, majd megint zár, és mindez ismétlődik néhányszor. Képzőként a R az ismétlést fejezi ki, ismétlést mutató igeiket és főneveket képez (és néhány melléknevet) például kap-ar = ismétlődő kap-ó mozdulatok (kap és kap és kap ...), hab-ar = habot ismétlődő mozdulatokkal keveri.

³ Molnár Zsolt – Molnárné Czeglédi Cecília: A tiszta magyar nyelv kincseinek megőrzése és tanítása, Püski Kiadó, 2009.

Sz

Huzamos (rés) hang, zöngétlen, a nyelv rést alkot a foggal és a fogínnyel. Képzőként a Sz huzamosságot fejezi ki, főleg huzamos főneveket képez, de néhány huzamos igét is, például: vad-ász(ik) = a vadakkal huzamosan foglalkozik, markol-ász(ik) = a markával huzamosan igyekszik megragadni valamit, huzamosan markol, vakar-ász(ik) = vakar huzamosan.

Fentiekben röviden bemutatuk a magyar nyelv képzői rendszerének egy részét, az elemi igeképzőket. Ezek a kiinduló gyökből, törzsből valamilyen igét hoznak létre.

Megjegyzendő, hogy a megfelelés nem teljesen száz százalékos, de közelít hozzá. Van néhány kivétel, például zöngés – zöngétlen váltás miatt (pl. g – k), vagy eltolódás a lágyított rokonok között (pl. l – ly), stb. Általában igaz, hogy egy adott képző képzési, jelentés-hozzáadási szerepköre majdnem teljesen szilárd minden esetben. Például a T mindig tevékenységet képez, tevékenységgel kapcsolatos értelmet ad, a.) ráható tevékenységet képez, mint igeképző; b.) tevékenység tárgyát mutatja (mint tárgyrag); c.) a megtettségek állapotát képi (befejezett melléknévi igenév); d.) a múlt időt, mint a megtettséget jelzi, ami c.)-ből következik.

Fentiekben a képzők rendszerének egy szeletét mutattuk be dióhéjban. A rendszer többi része is hasonlóan tiszta és következetes.

Ez a leírás csak rövid bevezetés a magyar képzők rendszerébe. Ha kimerítő részletet szeretnének megismerkedni a rendszerrel, kérjük nézzék meg a magyar nyelv kincseiről szóló könyvünket.

A képzés folyamata

A szóképzési folyamatot alaposan bemutatuk sorozatunk első részében, amikor is a képzési láncot és a szóbokrokat vizsgáltuk.

A szóképzési folyamat a gyökkel kezdődik, ez határozza meg a szó lényegi jelentését. A képzők saját jelentéstöbbletüket adják a kiinduló gyökhöz, szóhoz. Ezt a képző jelentése, képzési feladatköre határozza meg.

A képzőket több lépcsőben adhatjuk a gyökhöz. Mindegyik lépésben több képzőt is illeszthetünk az addigiakhoz, emiatt a rendszer szervesen nő ki a gyökből, akár a növény. A szóbokor e “növénynek” a megnevezése.

A képzőket és a képzési folyamatot nagyon széles körben használjuk a magyar szóképzésben. Ahogy az első részben írtuk, a magyar szövegekben a képzők és a szóképzés jelensége körülbelül 70 %-al részesedik a ragasztó jellegből (70 % képző, 12 % jel, 8 % kötőrag és 10 % összetétel). Az új szavak létrehozásának jelenségkörét tekintve, a képzés körülbelül hétnyolcados arányt ér el.

Összegzés

Dolgozatunkban a képzőket tárgyaltuk, mik ezek, mi a feladatkörük a magyar nyelvben.

Láthattuk, hogy két fő fajtájuk van, vannak elemi képzők, ezek a hangzók maguk, és vannak összetett képzők, melyeket az elemi képzőkből építünk össze.

Láthattuk, hogy a hangzók jellegzetességei megjelennek a képzők szerep- és feladatkörében.

A képzők használata és a képzési folyamat messze a leggyakoribb szóképzési eljárás a magyar nyelvben, aránya eléri a hétnyolcadot.

A képzők és a képzési jelenségkör a felelős a magyar szavak élő, gazdag szóbokorbéli rendszeréért.

Szakirodalom:

- ✚ Czuczor Gergely – Fogarasi János: A magyar nyelv szótára, 1862.
- ✚ Molnár Zsolt – Molnárné Czeglédi Cecília: A tiszta magyar nyelv kincseinek megőrzése és tanítása, Püski Kiadó, 2009.

(Folytatjuk.)

LINGUISTICS

In this column we present two papers on issues related to the Hungarian language.

- ✚ Katalin Czeglédi: *The Role of the Hungarian Language in Prehistorical Research*. In this paper the author argues for a much broader and multi-disciplinary approach when dealing with relations between languages and when using languages as a support tool for prehistoric studies.
- ✚ Zsolt Molnár and Cecília Molnárné Czeglédi: *The Creative Hungarian Language and Its Special Teaching Method — Part 4.: The Creators and the Word Creation*. This is the Hungarian version of the paper published in the Journal of Eurasian Studies (April-June 2010, pp. 95-103; <http://www.federatio.org/joes.html>).

